

The soviet repressive-totalitarian system according to the sources by the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB»

Olha A. Koliastruk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr.(History), Professor (Ukraine)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456>

Abstract.

The purpose of the article is to trace through the pages of the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB» for 1994-2022, what role it played in the formation of the domestic historiography of the Soviet repressive-terrorist system thanks to the opening of archival materials of the special services of the USSR, to trace the results of cooperation historians, archivists and public activists in the restoration of historical truth and justice. **The research methodology** is based on the historiographical and source-based analysis of documentary, informational and scientific-analytical materials of the magazine. **Scientific novelty.** 57 issues of the magazine «From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB» were comprehensively processed. The focus of the review is publications about the Soviet repressive system, analyzed according to a) structuring of materials by headings, b) typology of publication of documents (integral complexes; thematic cases; separate documents); c) authored scientific and analytical articles based on archival sources. **Conclusions.** From the very beginning, the magazine acquired the status of an authoritative scientific and documentary publication, necessary for the study and understanding of the Soviet repressive system. The documentary base published on the pages of the magazine contributed to the deepening of knowledge about the Soviet regime. Thanks to new documents from special funds and archives of the Soviet special services, researchers debunk the myths of Soviet propaganda, destroy stereotypes about the social security of citizens of the USSR, about «social justice» and «socialist legality». The publication of documents and scientific-analytical articles contributed to the progress of domestic historiography of Stalinism and totalitarianism in the socio-cultural plane, thanks to the anthropocentric approach, historians expanded the study of repression not only through institutions and bodies, but through everyday life, attitudes and behavior of society.

Keywords: Soviet system, political repressions, state security executives, Great Terror, perpetrators, archival documents, historiography.

Радянська репресивно-тоталітарна система за матеріалами журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»

Ольга Коляструк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: olha.koliastruk@vspu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/2554456>

Анотація.

Мета статті – простежити за сторінками часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» за 1994 – 2022 рр., яку роль він відіграв у становленні вітчизняної історіографії радянської репресивно-терористичної системи завдяки відкриттю архівних матеріалів спецслужб УСРР/УРСР, простежити результати співпраці істориків, архівістів і громадських активістів у справі відновлення історичної правди і справедливості. **Методологія дослідження** базується на історіографічному та джерелознавчому аналізі документальних, інформаційних та науково-аналітичних матеріалів журналу. **Наукова новизна.** Комплексно опрацьовано 57 номерів журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». В центрі огляду – публікації про радянську репресивну систему, проаналізовані за: а) структуруванням матеріалів по рубриках, б) типологією публікації документів (цілісні комплекси; тематичні кейси; окремі документи); в) авторськими науково-аналітичними статтями на основі архівних джерел. **Висновки.** Журнал від самого початку набув статусу авторитетного

науково-документального видання, необхідного для вивчення і розуміння радянської репресивної системи. Документальна база, оприєвнена на сторінках часопису, сприяла поглибленню знання про радянський режим. Завдяки новим документам зі спецфондів і архівів радянських спецслужб дослідники розвінчують міфи радянської пропаганди, руйнують стереотипи про соціальну захищеність громадян СРСР, про «соціальну справедливість» і «соціалістичну законність». Публікації документів та науково-аналітичних статей сприяли поступу вітчизняної історіографії сталінізму і тоталітаризму у соціокультурній площині, завдяки антропоцентричному підходу історики розгорнули вивчення репресій не лише через інституції і органи, а через повсякденне життя, настрої і поведінку суспільства.

Ключові слова: радянська система, політичні репресії, співробітники держбезпеки, Великий терор, виконавці, архівні документи, історіографія.

Постановка проблеми. Достеменне знання про радянське минуле неможливе без звернення до джерел, зокрема до документів радянських спецслужб, які впродовж радянського часу були закритими для науковців і громадськості, як наголосив відомий дослідник радянського тоталітаризму С. Білокінь: «Склалося так, що головні архівні фонди для цього (радянського) часу – це архіви КГБ. Раз так, це загальнонародне надбання в принципі, і саме його КГБ від народу приховує» (Білокінь, 1993, с.18).

Журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» від початків незалежності по сьогодні на своїх сторінках відкриває перед науковцями і пересічними громадянами таємні документи про те, як формувалась і діяла радянська репресивна система, як вона знищувала український народ, як впливала на громадянську і національну ідентичність.

Документальні та аналітичні матеріали журналу хронологічно охоплюють проблеми радянського минулого від Національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. до розпаду СРСР і надаються до глибокого вивчення радянської репресивної системи на різних її етапах.

Стан вивчення проблеми. Журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» у фахівців з історії радянського тоталітарного режиму користується заслуженою увагою як серйозний авторитетний науково-документальний майданчик. Водночас спеціального джерелознавчого огляду – тематичного чи наскрізного – поки що немає, хоча окремі його напрацювання і здобутки відображені в огляді О. Рубльова (Рубльов, 2009), у редакторському аналізі першого півтора десятка років діяльності. Л. Даневич, А. Когут відзначили внесок журналу в поширенні архівної документалістики спецслужб радянської України не тільки на вітчизняних теренах, а й поза її межами, передусім, серед дослідників сталінізму. Частково внесок журналу також відображений в історіографічних оглядах Р. Подкура, О. Довбні, О. Рубльова, І. Терлецької, О. Бажана, С. Гули, що стосуються проблематики репресій.

Мета статті – простежити за сторінками часопису, яку роль він відіграв у становленні вітчизняної історіографії радянської репресивно-терористичної системи завдяки відкриттю архівних матеріалів спецслужб УСРР/УРСР, простежити результати співпраці істориків, архівістів і громадських активістів у справі відновлення історичної правди і справедливості.

Виклад основного матеріалу. Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. надав легітимності дослідницькій діяльності істориків та архівістів. Журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» став виходити відповідно до постанови КМУ від 11 вересня 1992 р. Його засновниками стали Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ Інституту історії України НАН України, партнерами-співзасновниками – Служба безпеки України, Державний комітет архівів України, Національна спілка краєзнавців України.

За задумом засновника, передбачалося, що видання матиме науково-популярний характер, стане одним із супутніх майданчиків для оприлюднення маловідомих матеріалів з архівів вищого політичного керівництва колишнього СРСР в Україні, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, на чому у вступному слові до першого номера наголосив академік НАН України П. Тронько: «Ідея видання журналу не випадкова. Вона нерозривно пов'язана з реалізацією державної програми з підготовки науково-документальної серії книжок «Реабілітовані історією», визначеної постановами Президії Верховної Ради та Кабінету міністрів України» (Тронько, 1994, с.3). Це і донині єдиний подібний журнал на пострадянському просторі, який систематично і послідовно публікує раніше засекречені документи органів державної безпеки та наукові статті, написані на їх матеріалах (Даневич, 2014, с.109).

Редколегія журналу мала заохотити до публікацій регіональних дослідників: краєзнавців, викладачів вищої школи, архівістів, учителів, музейників, бібліотекарів, громадських активістів, що вже розпочали реабілітаційно-меморіальну діяльність на місцях. Зокрема, добра основа для співробітництва закладена Вінницьким науковим центром, який за короткий період своєї роботи зумів підготувати і видати серію брошур про трагічні сторінки в історії регіону (Тронько, 1994, с.4).

Редакційну колегію з 1994 по 2004 рр. очолював Ю. Данилюк (1958-2005), заступник Голови Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», керівник Центру з розробки архівів колишніх радянських спецслужб НАН України, відомий дослідник історії тоталітаризму та політичних репресій, історичного краєзнавства, пам'яткознавства. Свого часу він ініціював написання колективної монографії про репресованих краєзнавців на документах спецслужб. Видана 1991 р. праця «Репресоване краєзнавство. 20-30-ті рр.» викликала широкий резонанс як в Україні, так і за її межами (3 архівів..., 2009, 1, с.289). Ця книга не тільки комплексно поставила проблему дослідження сталінізму, а й дала приклад результативної співпраці істориків зі спецслужбами на шляху повернення правди суспільству (Даневич, 2014, с.110-111). Справу вчителя продовжили його колишні аспіранти О. Бажан, Р. Подкур, В. Очеретянко, В. Дмитрук, В. Бабюх, О. Бонь, С. Білошицький тощо.

На першому етапі, як пізніше резюмував О. Рубльов, головний редактор журналу (2005-2018), переважав науково-публіцистичний стиль, успадкований від історичної публіцистики доби перебудови і початку 1990-х рр., коли оприлюднювався насамперед сенсаційний матеріал задля заповнення так званих «білих плям» (Рубльов, 2009, с.7). Рубрики перших випусків яскраво відображають «залежність» від суспільного запиту: «Повідомляється вперше», «Маловідомі сторінки історії», «Повернуті імена», «Призабуті біографії» тощо. Від самого початку редакції йшлося про головне – документально-аналітичне викриття сутності радянського режиму як репресивного, звідси такі підрозділи як «Геноцид національних меншин», «Трагічні дати історії».

З першого номера редколегія зайняла принципову позицію розкривати сутність репресивної системи через різні візії: а) як партійно-державну політику, б) як діяльність відповідних силових структур та інституцій по її реалізації, в) як дію конкретних людей – ідеологів, натхненників, організаторів терору, виконавців злочинних наказів. Відповідно, так і наповнювалась рубрика «3 історії спецслужб». Зокрема, В. Золотарьов розпочав в ній серію документальних розповідей про дійових осіб терору «Матеріали до біографічного словника» (№1 за 1994 р.; № 1 за 1995 р.), йому наслідуватимуть Р. Подкур, С. Литвин, С. Гнітько, І. Ільюшин та О. Пшенніков (№ 2/4 (13/15) за 2000 р.), Ю. Лисюк, В. Чисніков (№2 (17) за 2001 р.) тощо. Ця рубрика практично стала наскрізною, вона присутня у 29 номерах з 57, в ній представлено 63 статті, аналітика яких ґрунтується на архівних документах спецслужб.

Редакція від витоків журналу цілеспрямовано приділяла увагу осмисленню сутності радянського режиму: спершу була рубрика «Біля витоків радянського тоталітаризму» (1994), яку згодом змінила інша – «Утвердження тоталітаризму» (1999), потім – «3 історії тоталітаризму» (2000), «Україна в добу тоталітаризму» (2001), «3 історії радянського тоталітаризму» (2004). Під цією рубрикою вміщено 23 авторські публікації.

Основним інструментом радянської влади на всіх етапах і ділянках державного і суспільного життя були репресії. Початкова рубрика «Політичні репресії 20-х – 30-х років» (1994) трансформувалася у постійну «Державний терор радянської доби» (з 2011 р. – регулярна, практично в кожному номері). За підрахунками, під цією позицією в часописі надруковано 52 статті у 18 номерах. Окрему увагу приділено Великому терору початково в рубриці «Літопис Великого терору» (№ 1/2 (6/7) за 1998 р.; № 1/2 (10/11) за 1999 р.; вміщено 7 статей), а потім у номерах до 70-річчя Великого терору (№ 1 (28), за 2007 р.; 9 статей) та 80-річчя Великого терору (№1 (47), № 2 (48) за 2017 р.; 3 статті; № 1 (49), №2(50) за 2018 р.; 6 статей), у рубриці «Терор і пропаганда» (№ 1 (51) за 2019 р.; № 1(53) за 2020 р.; №1(55) за 2021 р. – по дві статті в кожному номері). За цією елементарною статистикою простежуються, як мінімум, кілька важливих тенденцій; по-перше, тема репресій і терору є однією з центральних, не втрачає актуальності, її поглиблене вивчення не вичерпується, а поглиблюється на підставі нововведених джерел; по-друге, репресивні дії до українського населення (інтелігенції, селянства, лідерів національного руху, інакодумців) набули цілеспрямованого характеру від 1918 р. і послідовно впроваджувалися весь час; по-третє, у вивченні репресій налагодилася взаємодія фахівців: архівістів, академічних істориків, регіональних дослідників, які систематично і глибоко опрацьовують документи; по-четверте, на підставі документів увиразнюється специфіка і особливості Великого терору в радянській Україні як остаточне упокорення й уніфікація українського суспільства, що було розпочато на зорі 1930-х рр. «Справою СБУ», масовими депортаціями та Голодомором 1932-1933 рр.; а завершувалося «куркульською операцією», чисельними «національними операціями», «боротьбою проти українського націоналізму».

Якщо проаналізувати смислове навантаження авторських публікацій, то їх лівова частка напряму стосується проблем терористично-репресивної системи, особливо тих, що присвячені людським долям, біографічним історіям. Для прикладу, у постійній з 2003 р. рубриці «Особа у контексті історії» представлено 72 статті науковців у 25 випусках, тут ідеться як про об'єктів терору (жертв), так і активних його суб'єктів (дієвців). Висвітлення життєвого шляху тієї або іншої

особи автори часопису завжди прагнули здійснювати, верифікуючи специфічні енкаведистські матеріали за «цивільними» джерелами з центральних та обласних державних архівів, відкритими й колишніми «спецхранівськими» виданнями, особистим листуванням, спогадами тощо.

Повсякчас готуючи різноманітні матеріали до друку, редколегія дотримувалася двох засадничих підходів висвітлення маловідомих сторінок радянської історії: а) науковий аналіз і б) введення до широкого обігу невідомих і недосяжних раніше для дослідників історичних джерел, головним чином, розсекречених документів радянських каральних органів.

Документи радянських спецслужб, які здійснювали тотальний контроль над українським суспільством, після отримання Україною незалежності успадкувала Служба безпеки України. Введення відомчого архівного фонду у систему Національного архівного фонду України та поступове оприлюднення документів стали прямим наслідком демократизації суспільства, напрацювання відповідного законодавства, тісної співпраці архівних установ, наукових інститутів, громадськості (Галузевий державний архів, 2009, с.12).

Питома вага вперше введених до наукового обігу архівних документів у журналі є показово репрезентативною. Це стало можливим, передусім, завдяки свідомій громадянській позиції команди СБУ, про що критично і чітко сказав С. Кокін: «У середині 1990-х рр. головну турботу у керівництва СБУ та архіву викликала реалізація програми «Реабілітовані історією». Керівники і співробітники СБУ і архіву як люди військові, що звикли до виконавської дисципліни, не могли миритися з безвідповідальним ставленням до цього інших державних відомств. Особливо яскраво це виявилось у ситуації, що виникла навколо видання журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» (Кокін, 2019, с.276).

Значною мірою завдяки безпосередньому сприянню заступника Голови СБУ генерал-лейтенанта юстиції В. Пристайка, багаторічного куратора архівного підрозділу, а також начальників (директорів) архіву О. Пшеннікова (1994-2003), С. Кокіна (2010-2011), С. Ляковської (2011-2014), А. Когута (з 2015) у часописі були надруковані важливі документи з історії репресій. Самі співробітники СБУ та її архіву, як науковці або «творчі одиниці», могли щось опублікувати лише за погодженням цієї публікації і отримання санкції на неї від керівництва (Кокін, 2019, с.276). Архівісти СБУ доклали зусиль, аби забезпечити друк журналу. Попри урядове рішення, бюджетної підтримки журнал не отримав і вже 1996 р. опинився під загрозою припинення через брак фінансів. Це дискредитувало саму ідею видання журналу і програму з реабілітації в цілому. Керівництво СБУ зайнялося пошуком небайдужих людей, які б могли допомогти у забезпеченні необхідної поліграфічної якості журналу. Такою людиною став колишній політв'язень комуністичного режиму, відомий правозахисник, голова Асоціації психіатрів України С. Глузман. Разом з колективом видавництва «Сфера» він підставив плече у найважчі часи існування журналу. І вже наступне число журналу (№ 1/2 за 1997 р.) мало інший формат – такий, який ми маємо й сьогодні, жанр журналу був визначений як науковий і документальний (Кокін, 2019, с.277). Часопис набув впізнаваності, попри не надто великий наклад, врешті уприсутнився в електронній версії у мережі Інтернет. Спільними зусиллями архівістів та істориків, особливо члена редколегії журналу, доктора історичних наук, проф. Ю. Шаповала вдалося тоді налагодити ритмічний постійний вихід журналу і залучити до публікацій у журналі широке коло авторів. Крім документів ГДА СБУ, на сторінках журналу з'явилися раніше недоступні документи з закритих фондів ЦДАГО України, дякуючи насамперед Р. Пирогу, директору установи у 1991-1997 рр.

Документи подавали комплексно у рубриці «З історії спецслужб» в ординарних номерах (Даневич, 2014, с.109-110). Для забезпечення репрезентативності і повноти стали практикувати спецвипуски, присвячені особливим репресивним кампаніям і терористичним операціям. Перший тематичний спецвипуск був вдало апробований у зведеному числі 3/4 (8/9) 1998 р., за яким розкривалася історія фабрикування «Справи Єврейського антифашистського комітету (ЄАК)» та її трагічні наслідки. «Справу «Весна» 1930–1931 рр. про Всесоюзну військово-офіцерську контрреволюційну організацію можна реконструювати за документальними спецвипусками №1(18) – № 2 (19) 2002 р. Питанням репресій на релігійному ґрунті віддані сторінки № 2 (21) за 2003 р. під загальною назвою «Костьол у советській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму». Трагічна історія Української автокефальної православної церкви та її священників з 1919 по 1938 р. була представлена в документах у №1/2 (24/25) за 2005 р.; № 1/2 (26/27) за 2006 р.; №1 (28) за 2007 р. Тут були оприлюднені документи і матеріали з архівних кримінальних справ на митрополита В. Липківського та інших керівних діячів УАПЦ. Ці документи у спецвипусках дають змогу висвітлити важливі деталі церковного життя під репресивним тиском тоталітарного режиму.

Упродовж декількох років реалізовувався широкий міжнародний проєкт «Відлуння Великого терору: співробітники НКВС на лаві підсудних (1938–1941 рр.)». Проєкт розпочався зі співпраці фахівців з Інституту історії України НАН України та ГДА СБУ з Рурським університетом

.....
(ФРН) та Університетом Торонто (Канада). За оцінкою А. Когута, журнал відіграв безпрецедентну на пострадянському просторі роль не тільки в оприлюдненні особливого корпусу документів про виконавців терору, а й у забезпеченні теоретико-методологічної бази дослідження цього феномену, адже саме на його сторінках Л. Віола, М. Юнге, С. Кокін, В. Васильєв, Р. Подкур та ін. запропонували до обговорення наукової і суспільної громадськості свої напрацювання (Когут, 2019, с.111), йдеться про спецвипуски 2015 р. (3 архівів..., 2015, 1; 2). Подібні дослідження стали можливими при введенні до наукового обігу документів із архіву Служби безпеки України, які стали доступні у результаті розсекречення. Це матеріали особових справ, службових розслідувань, спецперевірки, кадрові документи, архівно-кримінальні справи на співробітників держбезпеки, стенограми судових процесів над чекістами-порушниками «соціалістичної законності», партійних зборів, оперативних нарад тощо (Подкур, 2022, с.94).

Далекоглядним і важливим було рішення редколегії (що підтверджує сьогодення) про публікацію документів не лише спецслужб радянської України, а й архівів колишніх союзних спецслужб, режим їх відкритості був не тільки неповним, але й короткотривалим, оскільки постімперський центр поновив гриф секретності на «українську» частину матеріалів КГБ.

Огляд авторських публікацій у перших випусках дає право говорити про переважання описово-розповідного стилю, коли автори подавали документальні матеріали в переказі або наводили окремі фрагменти джерела. Яскравими прикладами є статті В. Пристайка «Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» (3 архівів..., 1994, 1. с.70-88) та О. Рубльова і В. Репринцева «Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки» (3 архівів..., 1995, 1/2, с.116-156), які є аналітично виваженими, добре структурованими, висновки і міркування логічні і доказові). З 1998 р. з'являються статті із супровідним додаванням до авторського викладу оригінальних документів, зі збереженням їх мови і стилістики. Науково-академічний стиль став дедалі набирати переваги, хоча ще деякий час сусідив з науково-популярним. За жанром авторські публікації можна розділити на джерелознавчі, історіографічні, теоретико-методологічні, проблемно-аналітичні, спеціально тематичні, біографічні, інформаційні тощо.

Довкола журналу за тридцятилітній період сформувалося солідне коло фахових авторів, ядром якого стали історики відділу історії державного терору радянської доби: О. Бажан, Р. Подкур, В. Рубльов, В. Очеретянко; відділу історії України 1920-х – 1930-х рр.: В. Васильєв, С. Кокін, С. Кульчицький, В. Марочко Інституту історії України НАН України; Ю. Шаповал, В. Войналович з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Серед автури – десятки регіональних дослідників, краєзнавців, залучених до реалізації програми «Реабілітовані історією».

Можна простежити, що кожен автор має своє предметне коло зацікавлень у вивченні радянської репресивної політики. Так, Ю. Шаповал, С. Кульчицький, В. Даниленко присвятили свою увагу вивченню засад сталінізму в Україні; С. Білокінь – джерельній базі тоталітаризму; С. Кокін – проблемам доступу до документів спецслужб, репресіям проти військових у 1930-ті рр.; В. Васильєв – проблемі взаємодії спецслужб УСРР/УРСР з центральними органами СРСР; В. Марочко, Г. Капустян, В. Нікольський, Н. Романець – репресивній політиці на селі і трагедії Голодомору; В. Войналович, Ю. Волошин, А. Жив'юк, М. Михайлуца, Н. Рубльова, О. Тригуб – репресіям проти церкви і релігійних діячів, В. Очеретянко – політичній цензурі; В. Окіпнюк – правовим аспектам репресій і терору; Т. Вронська, О. Юркова – репресіям проти інтелігентів та їх родин; О. Гранкіна, О. Рубльов, О. Довбня – репресіям проти національних меншин; В. Василенко, Я. Тинченко, В. Щербатюк – репресіям проти діячів Української революції, Д. Архирейський, В. Ченцов, М. Дорошко – репресивним аспектам політичної боротьби 1920-х – 1930-х рр.; К. Кузіна, О. Маєвський – терору і пропаганді. Цей перелік не є вичерпним і не означає зосередження авторів суто на означених проблемах. Розсекречені документи і здійснений аналіз сприяли розширенню їх дослідницьких інтересів, що приводило до появи оригінальних студій, часто завдяки поєднанню зусиль і авторських методик дослідників..

У спільному доробку Ю. Шаповала з архівістами В. Пристайком, О. Пшенніковим – ґрунтовні публікації «Шлях на Соловки. До 60-річчя соловецької трагедії» (№1/2 (4/5), 1997 – №1/2 (6/7), 1998); справа Єврейського антифашистського комітету (№3-4 (8-9), 1998); його співпраця з В. Васильєвим увінчалася низкою статей і насамкінець науковою монографією «Командири великого голоду» (К., 2001).

Спільно з Ю. Шаповалом В. Золотарьов тривалий час вивчав біографію В. Балицького, однієї з ключових постатей історії терору в Україні. Якщо простежити за публікаціями цих дослідників, що стали «на шлях правди про нього», то очевидно стає ще одна тенденція дослідницьких студій терору – від деталей і епізодів біографії до цілісної характеристики персони в історичному контексті. Це підтверджує, зокрема, поява у 2017 р. їх спільної монографії «Гільйотина України: нарком Всеволод Балицький і його доля», де вже відомі сторінки біографії не тільки збагатилися важливими деталями, але й синтезували різноманітні

напрацювання, щоб на персоналізованому рівні осмислити специфіку і своєрідність комуністичної суспільно-політичної системи в цілому.

У цьому сенсі на особливу увагу заслуговують праці В. Васильєва і Р. Подкура, що всебічно вивчали архівно-кримінальні справи організаторів, призвідників і виконавців терору, запропонували ґрунтовні розвідки в журналі, а потім і спеціальну монографію «Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі» (К., 2017).

У журналу склалися тісні контакти з регіональними істориками: у Вінниці – це А. Давидюк, С. Калитко, П. Кравченко, О. Логінов, С. Гула; у Хмельницькому – В. Жизецький, М. Місінкевич; у Чернігові – О. Лисенко, Л. Аскерова; у Дніпрі – В. Ченцов, Д. Архірейський; у Донецьку – З. Лихолобова, О. Бут; в Одесі – В. Петровський, О. Музичко; у Харкові – В. Золотарьов; у Києві – О. Бажан. Останнім двом йшлося не стільки про локальні студії терору, скільки про ті тренди репресій, що зі столиць поширювалися на всю Україну.

В. Золотарьов підготував й опублікував значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби. Його статті з О. Бажаном в журналі (про С. Брука, Ю. Толкачова, М. Віхмана, М. Лінчика, Г. Коркунова, З. Лунєва-Мінця, П. Шостака-Соколова, Я. Шлейфмана, В. Волкова та інших чекістів) є яскравим прикладом поєднання різних авторських пізнавальних методик, взаємообміну практичним досвідом, верифікації знання, здобутого в різний спосіб, коли особа досліджується у відповідному середовищі (загально суспільному і конкретно корпоративному) в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням, відтак можна вести мову не лише про просопографію, а й про антропологію середовища, антропологію мікрогрупи, врешті, антропологію повсякдення. Зайве говорити, що напрямок біографічної документалістики суб'єктів терору – один з найбільш розроблених і плідно розроблений автором.

На прикладі наукового доробку В. Золотарьова впродовж всього періоду незалежності можна простежити, як дослідник поглиблював розуміння людського чинника в терорі, розширюючи на основі архівних документів біографічну портретистику Великого терору від персон першої величини союзно-республіканського рівня до місцевих (обласних і районних очільників спецорганів) і низових виконавців. Ним підготовлено й опубліковано значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби у багатьох виданнях і збірниках статей, тільки в розглядуваному нами часописі вміщено 17 біографічних нарисів його авторства. Насамперед про керівників НКВС УСРР, наприклад: «Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова» (№1/2 (10/11), 1999); «Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо» (№2/4 (13/15), 2000); «Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр.» (№2(17), 2001); «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ». Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця» (№ (№1 (20) 2003); «Колишні співробітники НКВС УСРР на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936–1939 рр.)» (№1(28), 2007); «Комісар державної безпеки 2-го рангу Ізраїль Леплевський: проблеми дослідження біографії» (№2 (56), 2021) та ін.

Дослідницький діапазон Р. Подкура, відповідального секретаря журналу (2003-2018), також охоплює широкий спектр проблем:

- становлення спецорганів в СРСР та радянській Україні («Дзержинський у взаєминах ВЧК та ВУЧК у 1919 р.» (№1/2 (40/42), 2013); «Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблем» (№1/2(22/23), 2004); «Взаємовідносини ГПУ УСРР та ГПУ РСФРР у контексті підписання союзного договору 1922 р.» (№1(38), 2012);

- налагодження чекістських органів на місцях: «Губернські територіальні апарати ВЧК у радянській Україні на початку 1920-х рр.» (№2(58), 2022);

- інформаційна робота спецслужб: «Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.)» (№2/4(13/15), 2000), «Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках» (№1/2(6/7), 1998); «Інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР про Голодомор 1932–1933 рр.» (№1(55) 2021); «Створення архівних підрозділів радянських органів державної безпеки (1920 – початок 1940-х рр.)» (№1(36), 2011); «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...». Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ» (№1/2 (4/5), 1997);

- логістика терору в особливих регіонах і з особливим контингентом: «Діяльність спецслужб СРСР у прикордонні радянської України у 1920–1930-х рр.» (№2(43), 2014); «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)» (№1(28), 2007);

- феномен виконавців терору: «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк» (№1(49), 2018); «Жертва, свідок чи виконавець? Кримінальна справа на співробітника УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна» (№2 (50), 2018, спільно з О.Лисенко);

– припинення Великого терору: «Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення «великого терору» (листопад 1938–1939 рр.)» (№2(33), 2009); «Співробітники звикли до спрощеного слідства...»: партійні збори УНКВД по Харківській області у контексті припинення масових операцій у листопаді 1938 р. (№1 (51), 2019, спільно зі Ставнюк І.);

Крім того, Р. Подкур докладає багато зусиль, аби науково-дослідна праця істориків та архівістів не залишалася в замкнених кабінетах, він є ініціатором і співорганізатором багатьох різноформатних наукових і публічних заходів як загальноукраїнського, так і регіонального характеру, є упорядником збірок документів і матеріалів тощо.

Висновки. Журнал від самого початку набув статусу авторитетного науково-документального видання, необхідного для вивчення і розуміння радянської репресивної системи.

Документальна база, оприєвнена на сторінках часопису впродовж тридцяти років, сприяла поглибленню знання про радянський режим. Завдяки новим документам зі спецфондів і архівів радянських спецслужб дослідники розвінчують міфи радянської пропаганди, руйнують стереотипи про соціальну захищеність громадян СРСР, про «соціальну справедливість і соціалістичну законність».

Публікації документів та науково-аналітичних статей сприяли поступу вітчизняної історіографії сталінізму і тоталітаризму у соціокультурній площині, завдяки антропоцентричному підходу історики розгорнули вивчення репресій не лише через інституції і органи, а через повсякденне життя, настрої і поведінку суспільства.

Подяка. Авторка висловлює щире вдячність заступникам голови редколегії журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» Р. Подкуру та О. Рубльову за консультації, надані при підготовці статті.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Білокінь, С.І., (1993). Про таємниці мадридського двору. *Наше минуле*. Журнал незалежної історичної думки за ред. С. Білоконя. Київ : Вид-во М. Коця, 1 (6). 13–19.
- Від редакції (2007). Юрій Данилюк. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. №2(29). 283-295.
- Гула, С.А. (2014). Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2014. 2 (43). 504–531.
- Даневич, Л. Г. (2014). Галузевому державному архіву СБ України – 20 років. *Архіви України*. 2(290). 106–118.
- Даниленко, В.М. (ред.) (2009). Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В.М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. Харків: Права людини, 2009. 136 с.
- З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, (2015), 1 (44). 368 с.; 2(45). 320 с.
- Золотарьов, В.А., Шаповал Ю.І. (1993). В.А. Балицький. На шляху правди про нього. *Український історичний журнал*. 4-6, 7-8.
- Когут, А. А. (2019). Здобутки та виклики Галузевого державного архіву Служби Безпеки України: До 25-Річчя установи. *Архіви України*. 2(319). 99-115.
- Кокін, С.А. (2019). Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2 (52). 266-279.
- Подкур, Р. (2022). Українська історіографія дослідження феномену «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті*. До 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» : Матеріали Всеукраїнської наукової конф. м. Київ, 23 вересня 2021 р. / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2022.
- Рубльов, О.С. (2009). Нам 15. Слово до читачів. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1(32). 7–9.
- Тронецько, П.Т. (1994). В ім'я історичної правди. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1. 4-7.

References:

- Bilokin, S.I., (1993). Pro taiemnytsi madrydskoho dvoru [About the secrets of the Madrid court]. *Nashe mynule – Our past*. Zhurnal nezalezhnoi istorychnoi dumky za red. S. Bilokonia. Kyiv : Vyd-vo M. Kotsia, 1 (6). 13–19 [in Ukrainian].
- Danevych, L. H. (2014). Haluzevomu derzhavnomu arkhivu SB Ukrainy – 20 rokiv [The branch state archive of the Security Council of Ukraine is 20 years old]. *Archives of Ukraine*. 2(290). 106–118. [in Ukrainian]

- Danylenko, (ed.)** (2009). Haluzevyi derzhavnyi arkhiv SBU: Putivnyk / HDA SBU [Sectoral State Archive of the SBU: Guide]/ Avtory-uporiad.: V.M. Danylenko (vidp. uporiad.) ta in. Kharkiv: Prava liudyny, 2009. 136 s. [in Ukrainian].
- Hula, S.A.** (2014). Suchasni tendentsii ta problemy istoriohrafii diialnostiadianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky na Podilli (1928–1938 rr.) [Modern trends and problems of the historiography of the activities of the Soviet state security bodies in Podil (1928–1938)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB*. 2 (43). 504–531. [in Ukrainian].
- Kohut, A. A.** (2019). Zdobutky ta vyklyky Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Sluzhby Bezpeky Ukrainy: Do 25-Richchia ustanovy. Arkhivy Ukrainy [Achievements and challenges of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine: To the 25th Anniversary of the institution]. *Archives of Ukraine* 2(319). 99-115. [in Ukrainian].
- Kokin, S.A.** (2019). Protses vidkryttia dostupu do dokumentiv komunistychnykh spetssluzhb v Ukraini (seredyna 1990-kh – seredyna 2000-kh rr.) [The process of opening access to documents of communist special services in Ukraine (mid-1990s - mid-2000s)]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KGB* 2 (52). 266-279. [in Ukrainian].
- Podkur, R.** (2022). Ukrainska istoriohrafiiia doslidzhennia fenomenu «vykonavtsiv» Velykoho teroru 1937–1938 rr. [Ukrainian historiography of the study of the phenomenon of "perpetrators" of the Great Terror of 1937–1938] *Bykivnia – vid terytorii smerti do mistsia pamiaty*. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konf. m. Kyiv, 23 veresnia 2021 r. – *Bykivnia – from the territory of death to the place of memory*. To the 20-th anniversary of the establishment of the National Historical and Memorial Reserve "Bykivnyansky Graves". Materials of the All-Ukrainian scientific conference. Kyiv, September 23, 2021 / ed.: R. Podkur, T. Sheptytska. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 91-106. [in Ukrainian].
- Rublov, O.S.** (2009). Nam 15. Slovo do chytachiv [We are 15. A word to the readers]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. 1(32). 7–9. [in Ukrainian].
- Tronko, P.T.** (1994). V imia istorychnoi pravdy [In the name of historical truth]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From the archives of the VUCHK–HPU–NKVD–KHB*. 1. 4–7.
- Vid redaktsii**, (2007). Yurii Danyliuk [Yuri Danyliuk] – *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. – From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*. 2(29). 283-295. [in Ukrainian].
- Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB** [From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB]. (2015), 1 (44). 368 s.; 2(45), 320 s. [in Ukrainian].
- Zolotarov, V.A. & Shapoval, Yu.I.** (1993). V.A. Balytskyi. Na shliakhu pravdy pro noho [V.A. Balytskyi On the way to the truth about him]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. 4-6,7-8. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 10.07.2024

Схвалено до друку / Accepted: 18.08.2024